

Соціальна освіта: наукові дослідження

УДК 316.61

*Литва Л. А.,
к. соц. н., доцент кафедри
соціальної політики
НПУ ім. М. П. Драгоманова*

КОНЦЕПТ УСПІХУ В СОЦІАЛІЗАЦІЙНИХ ПРАКТИКАХ СУСПІЛЬСТВА РИЗИКУ

Аналізується проблема соціалізації особистості в сучасних умовах розвитку “суспільства ризику”, визначені основні тенденції виникнення ризиків у процесі життєдіяльності людини, обговорюються ресурси особистості в подоланні ризиків для її ефективної адаптації до життя в сучасному соціумі як засадничий чинник соціальної політики.

***Ключові слова:** концепція структуризації, суспільство ризику, рефлексивність, рутинна повсякденності, аномія, відчуження, модель успіху.*

Анализируется проблема социализации личности в условиях развития современного “общества риска”, представлены основные тенденции возникновения рисков в процессе жизнедеятельности человека, обсуждаются ресурсы личности в преодолении рисков для ее эффективной адаптации к жизнедеятельности в современном социуме как основной фактор социальной политики.

Ключевые слова: концепция структуризации, общество риска, рефлексивность, рутина повседневности, аномия, отчуждение, модель успеха.

This article analyzes the problem of socialization in the development of the modern "risk society", the main trends of risks in the process of human life, discusses the resources of the individual to overcome the risks to its efficient adaptation to life in modern society and social politic.

Key words: concept of structuration, the society of risk, reflexivity, the routine of everyday life, anomie, alienation, a model of success.

Процеси, що відбуваються у функціонуванні сучасного суспільства, вносять корективи в процес формування особистості індивідів, які є членами цього суспільства. Тож проблема соціалізації особистості, формування просоціальних якостей завжди була і залишається однією з найактуальніших для фахівців у галузі соціальних наук, об'єктом яких є особистість.

Проблема соціалізації особистості не нова для сучасної галузі соціального пізнання. До розвідок у цій царині вдавалися багато знаних дослідників, серед яких З. Фройд, Е. Фромм, Е. Еріксон, Дж. Мід, А. Маслоу, К. Р. Роджерс посідають чільне місце. Науковці приділяють увагу дослідженням механізмів формування соціалізаційних практик (Б. Ананьєв, Б. Дікон, І. Кон), визначенню функцій агентів цього соціального процесу (Т. Парсонс, Е. Гідденс, М. Бобнева, М. Лісіна), соціальних інститутів, що сприяють реалізації соціалізаційних практик, а також осмисленню результатів набутого особистістю соціального досвіду (П. Бурдьє, З. Бауман, М. Обозов, О. Злобіна). Проте проблема формування особистості в певному суспільстві завжди залишатиметься актуальною з огляду на трансформаційні процеси, що відбуваються в соціумі та створюють все нові й нові виклики до змін у соціалізаційних практиках.

Увага до формування особистості та її інтеграція до соціуму на практиці забезпечують основні завдання реалізації проєктів суб'єктів соціальної політики в суспільстві із забезпечення сталого розвитку та створення умов для безпеки його життєдіяльності. Моніторинг з боку суб'єктів соціальної політики трансформаційних змін у соціалізаційних практиках уможливорює їх урахування в програмах, покликаних реалізувати проєкти розбудови різних сфер суспільства, виконання завдань щодо визначення найбільш пріоритетних із них і забезпечення стабільного функціонування та репродукції життєдіяльності суспільства.

З огляду на вищезазначене завданням цієї розвідки є дослідження сучасних тенденцій у функціонуванні соціалізаційних практик і їх реалій на основі розгляду деяких з основних сфер розгортання соціалізаційного проекту в українському суспільстві.

Серед сучасних концепцій соціалізації особистості однією з найбільш відомих є концепція структурації Ентоні Гідденса [1], що розглядає сучасну людину як інтелектуала та освіченого суб'єкта діяльності, який в процесі соціалізації набуває сформованих на базі особистого досвіду уявлень про діяльність.

Діяльність сучасної людини наділена певною рутинною, що створює умови для розгортання в суб'єкта діяльності психологічних механізмів, що мінімізують тривогу та страх і підтримують відчуття онтологічної безпеки. Структура особистості суб'єкта діяльності Гідденсом пояснюється як єдність трьох рівнів: рівень базисної системи безпеки (несвідоме), рівні практичної та дискурсивної свідомості.

Розуміння функціонування гідденсового суб'єкта діяльності в сучасному світі базується на традиціях еґо-психології та гуманістичної психології. Перша розглядає досвід базисної безпеки особистості як фундамент для процесу її соціалізації, що здатний спрямувати цей процес до врівноваженого розгортання [2]. Гуманістична традиція також зосереджує увагу на необхідності позитивного досвіду задоволення потреби в захисті як однієї з фундаментальних потреб особистості, без якої неможлива ефективна соціалізація [3]. Сам Гідденс розуміє потребу в безпеці як підвалину для визначення соціальної поведінки суб'єкта дії в межах повсякденності.

Два інших рівні в структурі особистості в рамках концепції структурації пов'язані з рефлексивністю як компетентністю суб'єкта дії в межах його повсякденної діяльності, що зумовлює необхідність постійного моніторингу не тільки своєї поведінки, а й поведінки оточуючих. Така рефлексивність допомагає знизити рівень тривоги, і, таким чином, розширити межі для побудови найбільш ефективних стратегій діяльності. Гідденсова концепція розуміє потребу в безпеці як джерело для формування рутини у повсякденності, відтворення постійно повторюваних зразків в поведінці та діяльності, що, у свою чергу, призводить до виникнення стійких соціальних форм [4, с. 139].

З такої точки зору сама рефлексивність практичної та дискурсивної свідомості суттєво обмежується на користь рутини і повторюваності алгоритмів діяльності й поведінкових реакцій, їх моделей тощо. Дана ситуація, з одного боку, створює умови для зниження напруги суб'єкта діяльності, з іншого – знижує потенціал його креативності [4, с. 137].

Гідденсова рутина повсякденності, забезпечує стабільність, наприклад, традиційного суспільства, але не сучасного, такого мінливого, з огляду на швидкість комунікацій у ньому. Більше того, вона являє небезпеку з точки зору організації повсякденного життя сучасної людини. Таким чином, Гідденс, наслідуючи Ульріха Бека, визначає сучасне суспільство як “суспільство ризику”, в якому на фоні детрадиціоналізації панівне місце починають посідати невизначеність у основних формах життєдіяльності, порушення довіри особистості як до самої себе, так і до соціальної системи загалом, глобалізація ризику та ризик-рефлексія. Наприклад, не існує сьогодні гарантій роботи на все життя, що, в свою чергу, призводить до неможливості прогнозувати ані свою кар’єру, ані заробітну платню; активне технологічне проникнення людини в оточуюче середовище несе в собі потенціал фундаментальних соціальних наслідків, тож людина постійно відчуває незахищеність і тривогу перед мінливою повсякденністю [5, с. 18].

Причинами такого явища є протиріччя самої модернізації, в процесі якої долаються одні невизначеності та виникають інші. З огляду на вказане, у визначенні суспільства ризику присутній конструкт амбівалентності всіх сучасних прогресивних змін. Попередня, індустріальна форма функціонування суспільства створила стійкі, традиційні форми регуляції соціальної поведінки та соціальні ідентичності, які в суспільстві ризику (або, за Кастельсом, інформаційному суспільстві) зруйновано на користь індивідуалізації, що, в свою чергу, вимагає від особистості індивідуальної відповідальності за ризики. Опорою тут стають тільки особисті зусилля в подоланні таких ризиків і наразі відмова від допомоги держави або спільноти [6, с. 95].

З есхатологічної точки зору, в суспільстві ризику можливість мінімізувати ризики існує у межах розвитку соціально-економічних механізмів впливу на них через удосконалення сучасності. Гідденс відверто наполягає на їх перевазі над політичними, і тому суспільство ризику в його розумінні не є новою історичною суспільною формацією, а лише визначенням специфіки функціонування сучасного суспільства, особливо суспільства нестабільного, що трансформується [6, с. 97]. Тож на рівні суспільства стабільність є запорукою мінімізації ризиків (досягти якої в сучасних умовах практично неможливо), а трансформаційні реформи породжують соціальну аномію – стан суспільства, в якому ті чи інші сфери соціальної життєдіяльності, відносини, поведінка людей не відповідають існуючим нормам регуляції з боку суспільства з різних причин.

З ракурсу соціокультурного дисбалансу вказана проблема представляється в аналізі соціальної кризи та причин аномії в тезах одного

з “батьків” теорії аномії Роберта Мертона, який зосереджує увагу на двох основних компонентах соціальної системи – культурі (що є джеделом панівних уявлень про успіх, що тим самим мотивує людей до певної поведінки, спрямованої на досягнення такого успіху, відповідних йому статусних позицій) та соціальній структурі, в якій представлена, передусім, тими інституціонально закріпленими нормами людських взаємин, що вважаються допустимими в даному суспільстві. Дисбаланс цілей і норм, відсутність доступу до ресурсів, пов’язаних із успіхом, ведуть суспільство до ситуації аномії, коли для досягнення соціально схвалюваних цілей можуть використовуватися далеко не схвалювані суспільством засоби. Американський дослідник розробив типологію реакцій людей на соціокультурний дисбаланс, побудовану на співвідношенні прийняття/неприйняття соціально схвалюваних цілей індивіда і відповідно прийняття/неприйняття соціальних норм. У типології реакцій на такий дисбаланс (конформізм, інновація, ритуалізм, ретритизм, протест) лише конформізм як реакція прийняття і соціально схвалюваних цілей, і соціально схвалюваних (нормативних) засобів їх досягнення вважається найпоширенішою поведінковою реакцією, відповідною нормі; усі інші – форми девіантної поведінки, тобто основи індивідуального вияву соціальної аномії [7, с. 104].

Інші реакції Мертоном розглядаються як такі, що пов’язані зі способом рольової адаптації індивіда до специфіки умов, за яких може бути досягнута особиста ціль у ситуації аномії. Коротко їх можна охарактеризувати як такі:

- інноваторство – прийняття типових культурних ідеалів і формування на їх основі соціально схвалюваних цілей, проте використання незаконних, ненормативних засобів їх досягнення;

- ритуалізм – соціально схвалювані засоби використовуються для досягнення цілей, які табууються або вважаються невідповідними нормам традиційної культури;

- ретритизм – уникнення контактів із суспільством, ані цілі, ані способи їх досягнення є невідповідними культурним нормам (алкоголізм, наркоманія, бродяжництво);

- протест (ребелізм) – проявляється в індивідуальному відкритому демонстративному незадоволенні та ворожому ставленні до ситуації аномії, що може перерости у відкриту боротьбу з існуючим порядком [7, с. 106].

На думку вітчизняного соціолога Олександра Стегнія, українське суспільство, яке знаходиться у стані трансформації, набуло ознак соціальної аномії, що виникає в результаті зіткнення тоталітарної та демократичної нормативних систем і породжує неприйняття всієї

соціальної дійсності з відповідними економічними, політичними та правовими проблемами. Як зазначає дослідник, ґрунтуючись на даних соціологічного моніторингу “Українське суспільство” Інституту соціології НАН України [8, с. 102], за роки спостереження індекс аномійної деморалізованості мав найвищі значення протягом 1999–2000 років (відповідно 14,0 та 13,8 балів по шкалі від 0 до 18 балів, де 9 балів означають нульову точку шкали і всі значення, вищі за нульову точку вказують на ступінь аномічної деморалізованості). Відповідно найближче за часом вимірювання 2010 року показало 12,9 балів за цією шкалою [8, с. 103].

Інший показник, що відображає ситуацію ризиків на рівні українського суспільства, як вважає Стегній [8, с. 105], є індекс дестабілізаційного потенціалу. Дослідник зауважує, що за весь період соціологічного спостереження перевищення критичної позначки 4,4 бали значення індексу дестабілізаційності збігається із масовими акціями соціального протесту, що мало місце лише один раз, у 2004 році.

Сприйняття умов забезпечення безпеки громадянами нашої держави в найважливіших напрямках за даними моніторингу Інституту соціології НАН України представлені такими характеристиками (від більш значущого до менш значущого):

- матеріальний добробут (63,8 %);
- відсутність загрози війни (58,6 %);
- громадянський мир, стабільність у суспільстві (49,7 %);
- доступність якісної медичної допомоги (41,0 %);
- міцне здоров'я (25,8 %);
- незабруднене природне середовище (25,4 %);
- відсутність тероризму (24,8 %);
- відсутність загрози безробіття (22,9 %);
- захист від свавілля чиновників (13,7 %).

Таким чином, можливість досягнення безпеки в уявленні наших співгромадян можливо за умови забезпечення зовнішніх факторів – створення матеріального добробуту, ефективна зовнішня політика держави, що забезпечує стосунки мирного співіснування з іншими державами, толерантна внутрішня політика держави, кваліфіковане та доступне медичне обслуговування, запобігання тероризму, ефективна політика щодо зайнятості населення й протидії корупції. До внутрішніх факторів відносяться збереження міцного здоров'я та поширення серед населення екологічної культури [8, с. 107].

Те ж саме джерело [8, с. 109] представляє дані про уявлення респондентів щодо найбільших загроз безпеці України (у відсотках), серед яких корупція (41,6) посідає перше місце, далі – зростання цін на

енергоносії – 31,6; інфляція – 31,6; бідність – 28,9; зовнішнє втручання у внутрішні справи країни – 27,1; зростання цін на продукти харчування – 24,4; безробіття – 23,0; міжнародний тероризм – 20,3; злочинність – 16,5; відсутність демократії – 9,6; напад іншої держави – 6,2; низький рівень освіти – 3,8. Серед респондентів знайшлися і такі, що вважають, що загрози безпеці немає – 0,3.

Тож, аналізуючи ознаки суспільства ризику в сучасному українському соціумі, можна констатувати, що, загалом, ризики особистості в ньому існують більше в полі соціальної та економічної сфер життєдіяльності, оминаючи сферу ідеологічну. І, зважаючи на сучасний стан функціонування нашого суспільства, необхідно зазначити, що гідденсове визначення суспільства ризику стосується і більш стабільних та передових західних спільностей, у випадку українського соціуму ризики збільшуються у напрямі дисбалансу норм, що регулюють соціальні відносини та соціальну поведінку людей, і особистих цілей індивідів-членів суспільства. Доказом того є висновок, якого доходить американський психолог Роман Трач [9, с. 19], що раціонально-технічне мислення і його всебічне технологічне застосування в сучасній цивілізації привели до значного зростання добробуту в західних країнах, однак не сприяли поліпшенню задоволення життям, не породили більше щасливих людей. Хоч громадяни тих країн загалом задоволені своїм матеріальним становищем, соціологічні опитування показують, що чимраз менше з них почуваються щасливими.

За даними [10, с. 622] відповіді респондентів на питання “Виберіть із наведеного переліку слів ті, які для Вас найбільш тісно пов’язані з образом сучасного українського суспільства” розподілилися (у відсотках): безладдя – 52,5; розруха – 36,4; убогість – 35,7; протистояння – 24,1; безвихідь – 19,7; перспектива – 11,9; тиск – 9,7; свобода – 7,7; згуртованість – 4,4; підйом – 3,9; упорядкованість – 2,7; багатство – 1,9.

Відповіді на це питання констатують смислове навантаження сприйняття функціонального стану суспільства нашими співвітчизниками. Зазначимо, що шість визначень є характеристиками, що фіксують негативні, депресивні тенденції, і шість такі, що характеризують оптимістичне сприйняття соціальної дійсності. З огляду на дихотомічну природу людського пізнання, можна визначити межі, в яких сприймається соціальна дійсність і які певним чином відображають модель життєвого успіху респондентів, що в ній втілені найбільш привабливі для наших співвітчизників культурні цінності:

- безладдя 52,5 % – підйом 3,9 % ;
- розруха 36,4 % – упорядкованість 2,7 % ;

- убогість 35,7 % – багатство 1,9 % ;
- протистояння 24,1 % – згуртованість 4,4 % ;
- безвихідь 19,7 % – перспектива 11,9 % ;
- тиск 9,7 % – свобода 7,7 % .

Як видно, найбільш врівноваженими полярними шкалами виявилися концепти “тиск – свобода” та “безвихідь – перспектива”, що може слугувати індикатором потенціалу розвитку соціальної дійсності в свідомості людей, а, значить, і потенціальних можливостей досягнення життєвого успіху в ній.

З погляду відомої української дослідниці Любові Бевзенко [11, с. 150], проблема культурної генези суспільно значущого уявлення про соціальний і життєвий успіх найрельєфніше проступає в дослідженнях соціальної аномії. Ця проблема не може бути розв’язаною однозначно на користь побудови ланцюжка залежності “культура-цінності-модель успіху”, особливо в тому разі, коли під цінностями розуміються усвідомлені ціннісні преференції та відповідні вибори, що фіксуються в соціологічних опитуваннях. Такий каузальний зв’язок може реалізуватися в ситуації соціокультурної стабільності. Але в ситуації серйозних культурних трансформацій, наявності конкуренції культурних модусів і відповідних культурних кодів процес становлення нового домінантного уявлення про соціальний успіх пов’язаний передусім з утвердженням домінантного стилю життя як проекції глибинних ціннісних зсувів. Каузальна послідовність у цьому разі виглядає як “культура-стиль життя-модель успіху”.

Український соціолог приходять висновку, що у ситуації культурної модернізації соціуму (що розуміється як входження України у простір тяжіння смислових полів, співвіднесених із культурою модерну) закономірним є домінування в панівній моделі успіху акценту на власній суб’єктивності, позиції конкурентності в боротьбі за обмежені ресурси, пов’язані з успіхом, – гроші, владу, кар’єрні позиції. Обсяги, динамізм і агресивність споживання, наявні в таких стилях, являють собою складові мови послання про життєву успішність, чим і є за своєю сутністю будь-який стиль життя [11, с. 151].

Трансформація культурних норм і формування стилів життя, в основі яких покладені згадані чинники, викликають відчуження, тобто процес трансформації діяльності в силу, що стає панівною над людьми, яка утискає та руйнує їхню біологічну, психологічну, соціальну й моральну цілісність. Тобто відчуження мислиться більшістю дослідників як парадоксальний процес трансформації здобутків діяльності людини в самостійну та ворожу по відношенню до самої людини силу, яка відштовхує та відсторонює окремих особистостей або, навіть

цілі групи, від явищ і процесів, що функціонують у суспільстві, що, насправді, є ознаками аномії.

Відчуження в контексті гідденсової концепції сучасного суб'єкта діяльності чітко окреслюється рутинною його повсякденної діяльності, підтвердженням чого є дослідження П'єра Навіля, Алена Турена, Роберта Блаунера. Останній, аналізуючи діяльність у текстильній, автомобільній, хімічній і поліграфічній галузях промисловості США, дійшов висновку, що відчуження діє за умов беззладдя, відсутності норм та ізоляції працівника [12]. Блаунер показав, що відчуження тісно пов'язується із технологією виробництва, тож для подолання цього негативного явища необхідно в організації виробництва запроваджувати соціальні технології, спрямовані на формування зацікавленості людини в своїй праці, що, в свою чергу, створить умови, за яких працівник відчуватиме свій особистий внесок у загальну справу, стане залученим до обговорення концепції корпоративної культури і місії підприємства та їх реалізації в житті.

Як зазначають більшість дослідників сучасного суспільства [1; 4; 11; 13], сьогодні з'являються нові, парадоксальні, форми відчуження – в суспільстві експлуатація людини людиною зменшується, а дистанція, що констатує відчуження, збільшується.

Тож узагальнюючи цю невелику розвідку, можемо наголосити: умови соціалізації особистості окреслені рутинною повсякденності, що обмежує можливості побудови картини світу особи шляхом рефлексії досвіду її існування. Такі обмеження виникають як наслідок неврівноваженості та нестабільності ціннісно-нормативної складової життєдіяльності суспільства, яка, на жаль, сьогодні тяжіє до досить відчутних аномічних проявів. У свою чергу, збільшується кількість ризиків в найбільш значущих для особистості сферах життя – економічній, соціальній, духовній.

За таких обставин реформування різних напрямів соціальної політики держави стає більш складним і зменшує його ефективність. Це зумовлене як зовнішніми чинниками, серед яких, як було показано вище, низький потенціал координації діяльності різних суб'єктів соціальної політики посідає чільне місце, так і внутрішніми, які, зокрема, мають аксіологічні та нормативні деформації та неузгодженості, що виникли у відповідь на практику сучасної життєдіяльності нашого суспільства. Тож якщо говорити про соціалізаційний проект акмеологічного спрямування у нашому суспільстві, то він на сьогодні має такі орієнтири: добробут, упорядкованість, підйом, згуртованість, розуміння перспективи та свобода. Ці смисли, на нашу думку, і мають бути покладені в основу діяльності суб'єктів соціальної політики.

Література

1. *Гидденс Э.* Устройство общества: очерк теории структуризации / Энтони Гидденс ; [пер. с англ. Н. Тюриновой]. – М. : Академический Проект, 2003. – 528 с.

2. *Эриксон Э.* Детство и общество / Э. Эриксон. – М. : Летний сад, 2000. – 416 с.

3. *Маслоу А.* Мотивация и личность / А. Маслоу ; пер. Т. Гутман, Н. Мухиной. – СПб. : Питер, 2011. – 352 с.

4. *Отрешко Н. Б.* Трансформация эпистемологических оснований социологии: субъект, метод познания, картина социального мира / Н. Б. Отрешко. – К. : Институт социологии НАН Украины, “ВИПОЛ”, 2009. – 268 с.

5. *Giddens A.* The Consequences of Modernity / A. Giddens. – Cambridge : Polity Press, 1991. – 186 p.

6. *Зубок Ю. А.* Общество риска // Социологическая энциклопедия : в 2-х т. Т. 2. / Национальный общественно-научный фонд / Ю. А. Зубок ; руководитель научного проекта Г. Ю. Семигин ; глав. ред. В. Н. Иванов. – М. : “Мысль”, 2003. – С. 95–98.

7. *Мертон Р.* Социальная структура и аномия / Р. Мертон // Социологические исследования. – 1992. – № 3. – С. 103–128.

8. *Стегній О.* Складові національної безпеки України: можливості соціологічного моніторингу / О. Стегній // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 102–103.

9. *Трач Р.* Гуманістичний напрям у психології: історія і сучасність / Р. Трач // Гуманістична психологія : антологія : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів : у 3-х т. / упор. і наук. ред. Роман Трач, Георгій Балл. – К. : Університетське видавництво “Пульсари”, 2001. – 279 с.

10. *Українське суспільство 1992–2010.* Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 632 с.

11. *Бевзенко Л.* Життєвий успіх, цінності, стилі життя / Л. Бевзенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг : науково-теоретичний часопис. – 2007. – № 4. – С. 134–151.

12. *Blauner R.* Alienation and Freedom ; The Factory Worker and His Industry / Robert Blauner. – Chicago : University of Chicago Press, 1964. – 238 p.

13. *Фукуяма Ф.* Конец истории и последний человек [Электронный ресурс] / Ф. Фукуяма. – “Издательство АСТ”, 2004. – Режим доступа: http://lib.ru/POLITOLOG/FUKUYAMA/konec_istorii.txt. – Назва з екрана